

FEİLİN ZAMAN FORMALARININ YARANMA TARİXİNƏ DAİR
BƏZİ NƏZƏRİ MƏSƏLƏLƏR

Feilin zamanları dilçilikdə nəzəri cəhətdən lazımı qədər geniş tədqiq edilməmişdir. Lakin bu məsələ haqqında müxtəlif dillərə aid yazılmış qrammatika kitablarında konkret dil faktlarına əsaslanan və yalnız bu və ya digər dilə aid olan mülahizələr irəli sürülmüşdür.

Feilin həm də zaman ifadə edən söz olması haqqındakı fikir çox qədim zamanlara, dilçiliyin hələ müstəqil bir elm olmadığı dövrlərə gedib çıxır. Qədim yunan filosofu Aristotel özünün “Şərh haqqında” əsərinin 3-cü fəslində və 20-ci fəsildəki məşhur “Poetika”sında feilin həm də zaman ifadə edən söz olmasından, onun hazırkı və keçmiş zamanları ifadə etməsindən səthi olaraq bəhs edir. O, feilə xas olan əsas xüsusiyyət kimi hazırkı (Aristotel indiki zamanı hazırkı zaman adlandırır) zamanı götürürdü. O, qeyd edirdi: “o sağlam idi” və “o, sağlam olacaq” – feil deyildir, feilin hallarıdır və feildən onunla fərqlənirlər ki, feil hazırkı zamanı, hallar isə hazırkı zamandan əvvəli və sonranı ifadə edir”.

M.Kaşgari (1008-1105) ilk türkoloq-filoloq, ilk türk ensiklopedisti, etnoqraf, mədəniyyətşünas, türkologiyanın banisi kimi dəyərləndirilir. “Divanü-luğat-it-türk”(1072 və ya 1074) əsəri ilə bütün dünyada məşhurlaşan M. Kaşgari “Divanü-luğat-it-türk” əsərini klassik ərəb qrammatikası və lüğətçilik ənənələri əsasında qələmə almışdır [5, s. 358].

Divandakı nəqli keçmiş zaman (-mış, -miş); şühudi keçmiş zaman (-dı, -di, -tı, -ti); indiki zaman (-r, -ır⁴, -ar, -ər); qəti gələcək zaman (-ğay, -kay, gəy) və qeyr-qəti gələcək zaman (-ar², -ı⁴) şəkilçilərinin əksəriyyəti müasir ədəbi dilimizdə eynilə və ya müəyyən fonetik dəyişmələrlə işlənir. Bu sistemdə -ğay, -kay, gəy şəkilçisi istisnadır. Əlavə etmək olar ki, “Divan”ın dili baxımından səciyyəvi olan bu şəkilçinin türk dillərinin karluq qrupuna aid olması, oğuz qrupu türk dillərində isə həmin funksiyanın –acaq, -əcək şəkilçisi vasitəsilə yerinə yetirilməsi türkologiyada dəqiqləşdirilmişdir. [7, s. 538].

Varron “Latın dili haqqında” əsərində, “İskəndəriyyə” qrammatikası sistemində də feilin üç zamanı olmasından bəhs edilir [8, s. 61-129].

Dilçilikdə feilin zamanları və onların arasındakı fərq haqqında aydın və qəti fikri ilk dəfə olaraq Kurtsius irəli sürmüşdür [10, s. 539].

Türkoloji ədəbiyyatda feilin zaman kateqoriyası haqqında, demək olar ki, ayrıca bəhs olunmur. Feilin zamanları xəbər formasında izah edilir, dilçilərin feilin zamanlarını müəyyənləşdirərkən hansı kriteriyaya əsaslandığını məlum olmur.

Feilin zamanları haqqında nisbətən geniş və hərtərəfli izahat sovet türkologiyasına məxsusdur. Görkəmli sovet türkoloqları V.A.Qordlevski, N.K.Dmitriyev, N.A.Baskakov, A.N.Kononov, N.P.Drenkova və s. feilin zamanları haqqında geniş danışmış, onların istər qrammatik, istərsə də semantik cəhətdən dolğun izahını vermiş, feilin zaman formalarının mənşəyi haqqında mülahizələr söyləmişlər.

Feilin zamanları haqqında Azərbaycan dilçiliyində və Azərbaycan dilinə aid yazılmış kitablarda müxtəlif fikirlər mövcud olmuşdur.

A.Kazımbəy Azərbaycan və türk dillərində feilin əsas dörd zamanını göstərmişdir: indiki zaman, keçmiş zaman, birinci gələcək, ikinci gələcək [11, s. 216-218]. Müəllif indiki zamana misal olaraq, «oluram», yaxud “oladam”, keçmişə “oldum”, birinci gələcəyə “oluram” və ikinci gələcəyə “ulacegem” sözlərini misal göstərir. Beləliklə, o müasir Azərbaycan dilçiliyi terminləri ilə adlandırsa, Azərbaycan dilində indiki, şühudi keçmiş, qeyri-qəti gələcək zamanların olduğunu irəli sürür.

Kazımbəyin kitabının çapından iyirmi il sonra P.M.Budaqov Azərbaycan dilində feilin xəbər formasına on müxtəlif zaman əlavə etmişdir:

1. İndiki-gələcək – açıram
2. Keçici zaman – açırdım
3. Birdəfəli keçmiş – açdım
4. İcra olunmuş keçmiş – açmışam
5. Qabaqlanmış keçmiş – açmışdım
6. Uzaq keçmiş – açmış oldum
7. Keçmiş gələcəkdə - açmış oluram
8. Birinci gələcək – açaram
9. İkinci gələcək – açacağım
10. Üçüncü gələcək – açmalı →im [9, s. 40].

Azərbaycan dili haqqında ilk dəfə olaraq Azərbaycan dilində əsər yazmış Əfşarın feilin zamanları haqqında yazdığı fikirlər diqqəti cəlb edir. O, feilin üç zamanını göstərirdi: mazi, hal, istiqbal. Əfşar “feilin zamanı”ni doqquz qismə bölür:

1. Mazi-şühudi – verdi
2. Mazi-nəqli – vermişəm
3. Hal – yaşayıram

²⁶ Bakı Dövlət Universiteti. pervin_bdu2014@mail.ru

4. Müstəqbl – kələrəm, kələcəyəm
5. Vücub – kətməliyəm
6. Təmənni – oxuya-oxuya kədəydim
7. Şərt – bilsəm
8. Əmr – yaz
9. Nəhy – yazma [3, s. 46].

Azərbaycan dilçiliyində ilk dəfə Əfşarın irəli sürdüyü mazi-şühudi və mazi-nəqli bugünkü dilçilikdə şühudi keçmiş və nəqli keçmiş şəklində istifadə olunur.

Feilin zamanları haqqında inqilabdan əvvəlki dilçiliyimizdə N.Nərimanovun irəli sürdüyü mülahizələr də maraq doğurur. O, yazır ki, feillər üç zamanda dəyişilir: 1) zəmanə hal – indiki zaman; 2) mazi – keçmiş zaman; 3) müstəqbl – gələcək zaman [6, s. 21].

Inqilabdan sonrakı dilçiliyimiz M.M.Əfşar və N.Nərimanovun irəli sürdüyü kimi feilin beş zamanı olduğunu göstərir.

İ.Əfəndiyev feilin zamanlarını xəbər formasından danışarkən izah edir. O, yazır: “Xəbər şəklinin zamanları bunlardır:

İndiki zaman üzrə - 1.İndiki zaman

2. Hal

Keçmiş zaman üzrə - 3. Şühudi keçmiş

4. Nəqli keçmiş

5. Nisbi keçmiş

Gələcək zaman üzrə - 6. Gələcək zaman

7. Müzare [2, s. 86].

Azərbaycan dilində feilin zamanları haqqında nisbətən geniş məlumat M. Hüseynzadənin 1954-cü ildə nəşr olunmuş “Müasir Azərbaycan dili” kitabında verilmişdir. Bu kitabda müəllif feilin zaman kateqoriyasını müəyyənləşdirərək yazır: “*Məlum olduğu üzrə, feillər üç zamanla əlaqədar olaraq izah edilir. Yəni iş və hərəkət ya keçmiş, ya indiki, ya da gələcək zamanda icra olunur.*

Bu üç zamanın vahid meyarı indiki zamandır: yəni, hər iki zaman (keçmiş və gələcək) yalnız indiki zamanla ölçülür” [4, s. 189].

Müəllif Azərbaycan dilində üç zamanın (indiki, keçmiş və gələcək) olduğunu irəli sürür və onların beş formasını göstərir. O, “idi”, “imiş” köməkçi feillərini feilin yalnız xəbər formasına aid edir ki, bu da bəzi dilçilər tərəfindən düzgün qəbul edilmir. Çünki, nəinki “idi”, hətta “imiş” köməkçi feili də xüsusi zaman formaları əmələ gətirən qrammatik bir vasitə hesab olunur.

1951-ci ildə AMEA-nın Nizami adına Ədəbiyyat və dil institutunun nəşr etdirdiyi Qrammatika kitabında da bu sübuta yetirilir və Azərbaycan dilində feilin on iki zamanı olduğu göstərilir:

1. Şühudi keçmiş	7. Bitməmiş rəvayət
2. Nəqli keçmiş	8. Müzareli rəvayət
3. Bitməmiş keçmiş	9. Gələcəkli rəvayət
4. Müzareli keçmiş	10. İndiki zaman
5. Gələcəkli keçmiş	11. Müəyyən gələcək
6. Nəqli rəvayət	12. Müzare [1, s. 182-183]

Feilin zamanları tədqiq edilərkən aşkar olur ki, dilçiliyimizdə zaman kateqoriyası bu günkü formalarda mövcud olanadək tam bir təkamül prosesi keçmişdir.

Fransız dilinin qrammatikası və zaman kateqoriyası haqqında əsasən, fransız dili XVI əsrdə (1539) rəsmi dil statusu aldıqdan sonra tədqiqat işləri aparılmışdır.

Qrammatikanın tarixi və onun milli fransız dilinin inqilabi layihəsinin qurulmasındakı yeri danılmazdır. Fransız dilinin qrammatika tarixinə nəzər salsaq burada Pillot (1561), Meigret (1550), Jean Masset (1606), Port-Royal (1660), İrson (1656, 1662), Veiras d'Allais (1681), Regnier-Desmarais (1706), Buffier (1709), Sauvage de Villaire (1749), Vallange (1721), Harris (1751), Beauzée (1767), Condillac (1775), Thurot (1796), Debrun (1801), Boinvilliers (1802), Michel de Neuville (1826), Burggraff (1863) və s., XX əsr qrammatistlərindən isə Damourette, Pichon, Jespersen, Reichenbach və s. kimi bir çox görkəmli ideoloq və dilçilərin zaman kateqoriyası haqqında apardıqları tədqiqat işlərinin şahidi oluruq.

Verbal zamanın təsviri və nəzəriyyəsi sahəsində, bir çox başqalarında olduğu kimi, müəlliflər əsasən Prisciana müraciət edirlər və onlar fransızca zamanların təsnifatını və Priscianın *Institutiones grammaticae* başlığı ilə daha yaxşı tanınan *Ars* qrammatikasının terminologiyasını tətbiq etməyə çalışırlar.

Priscianın qrammatikasında linqvistik zamana həsr olunmuş keçid çox qısadır. Bununla belə, o, XV əsrdən etibarən inkişaf edən fransız dilinin təsviri üçün qısa və yığcam bir matris rolunu oynadı. Priscian verbal formaların iki səviyyəli kateqoriyanı fərqləndirən janrlara və növlərə bölünərək təsnifatını təklif edir. Birinciyə indiki, keçmiş və gələcək olan üç əsas zaman daxildir. İkincisi keçmiş zamanın növlərini təşkil edən digər üç kateqoriyanı müəyyən edir: le prétérit imparfait, le prétérit parfait, et le prétérit plus-que-parfait. Beləliklə, bütövlükdə cəmi beş zaman var. Preteritin bu üç növünün tərifləri, onları ayırd edə bilən, sadə olmasa da, təkcə bir meyar müəyyən etməyə meyllidir. Beləliklə, *preteritum imperfectum* “bir işin görülməyə başladığı və hələ tamamlanmadığı (mükəmməl)” vaxt kimi

müəyyən edilir; *preteritum perfectum* "bir şeyin tamamlandığı zaman" deməkdir, *preteritum plus quam perfectum* isə "bir şeyin artıq bir müddətdir tamamlanmış kimi təqdim edildiyi" zamandır.

XVI əsrin Fransız qrammatikasında zamana həsr olunmuş səhifələr çox vaxt qısa və kifayət qədər xülasəlidir və bəzən konyuqasiyaların (səslərdən, tərzlərdən, zamanlardan, şəxslərdən, rəqəmlərdən sonra əmələ gələn fel formaları toplusu) sadə təqdimatı ilə məhdudlaşır. Fransız dilinin bu ilk deskriptorlarının diqqətini xüsusilə iki problem cəlb edirdi: formaların müəyyən edilməsi və təsnifatı, müxtəlif keçmişləri müəyyən etməyə imkan verən meyarların təhlili.

Fransız dilinin qrammatikləşməsi üçün ilk vasitə sayıla bilən Donatın tərcümələri (Colombo Timelli 1996) latın dilini təsvir etmək üçün işlənmiş kateqoriyaları fransız dilinin təsvirinə köçürür. Biz bunu 1460-1470-ci illərə aid edilə bilən və şübhəsiz ki, bu mətnin ən qədim çap variantlarından birini təmsil edən Utrext kitabxanasında qorunan *Ars minordan* (B.Qu. 66) bu parçada aydın şəkildə görürük və biz onu bir qədər orijinal latın mətni ilə təqib edirik: Zaman feilin yeddi hadisəsindən biridir: keyfiyyət (qualitas), təsrif (coniugatio), cins (cins), say (númerus), fiqur (figura), zaman (tempus) və şəxs (persona). O, ənənəvi siyahıda öz yerində, sondan əvvəlki mövqedə qeyd olunur. Hadisə anlayışı mahiyyətə morfologiyadır. Biz yalnız "feilin zamanları" ilə "fellərin təsrifində yaranan zamanlar" arasındakı fərqi qeyd edirik.

Nəticə. Beləliklə, fransız dilində zaman kateqoriyası böyük bir təkamül prosesi keçərək bu günkü günümüzdə bizə məlum olan təsnifatla nəticələnmişdir. Müasir dövrdə, yəni tarixini bu günə qədər izlədiyimiz bəzi anlayışlarla hələ XX əsrdə də rastlaşırıq. Jacques Damourette və Édouard Pichonun tərtib etdikləri *L'Essai de grammaire de la langue française* - Fransız dilinin qrammatikası haqqında esse həqiqətən çox orijinal bir əsərdir. Burada bir sıra yeni anlayışlardan istifadə etməklə, Damourette və Pichonla görə bölgüləri nə kifayət qədər incə, nə də kifayət qədər uyğun olmayan ənənəvi feil zamanlarının əvəzinə temporal semantika təsvir edilmişdir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Abasov Ə. və b. Azərbaycan dilinin qrammatikası, I hissə, – Bakı, – Elm. – 1951, – s. 182-183.
2. Əfəndiyev İ. Feil. Azərbaycan dilinə aid tədqiqatlar, – Bakı, – Az. SSR EA, – 1947, – s. 86.
3. Əfşar M.M. Fənni-sərfi-türki, – XIX əsr. – s.46.
4. Hüseyinzadə M. Müasir Azərbaycan dili, – Bakı, – 1954, – s. 189.
5. Kaşgari M. Divanü-lügat-it-türk (Tərcümə edən Ramiz Əsgər), – III cild. – Bakı, – 2006, – s. 358.
6. Nərimanov N. Türk-Azərbaycan dilinin müxtəlif sərf-nəhvi, – Bakı, – 1899, – s. 21.
7. Tanrıverdi Ə. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası, – Bakı, – Elm və təhsil, – 2017, – 538 s.
8. Античные теории языка и стиля, – М., – Л., – 1936, – с. 61-129.
9. Будагов П.М. Практическое руководство турецко-татарского-азербайджанского наречия, – Москва, – 1957, – с. 40.
10. Виноградов В. В. Русский язык (грамматическое учение о слове), – М., – Л., – 1947, – с. 539.
11. Казем-Бек. Грамматика турецко-татарского языка, – Казань, – 1839, – с. 216-218.

Açar sözlər: zaman kateqoriyası, fonetik dəyişmə, verbal zaman, deskriptorlar, preterit

Key words: tense category, phonetic change, verb tense, descriptors, preterite

Ключевые слова: временная категория, фонетическое изменение, глагольное время, дескрипторы, претерит

Xülasə

"Feilin zaman formalarının yaranma tarixinə dair bəzi nəzəri məsələlər" adlanan bu məqalədə feilin zamanları nəzəri cəhətdən geniş tədqiq olunur. Məqalədə hər iki dildə zaman kateqoriyasının tarixi baxımdan yaranma yolları araşdırılır və onların müxtəlif dilçilər tərəfindən təqdim edilən formaları təhlil edilir. Tədqiqatlar zamanı dilçilərin bu sahədəki mülahizələri nəzərdən keçirilir və onların heç də həmişə üst-üstə düşmədiyinin və ziddiyyət təşkil etdiyinin şahidi oluruq. Araşdırmalara əsasən Azərbaycan dilində zaman kateqoriyasının yaranmasının qədim köklərə söykəndiyi, Fransada bu sahədə tədqiqatların XVI əsrdə (1539) fransız dili rəsmi dil statusu aldıqdan sonra tədqiq edildi aydın olur.

Резюме

В данной статье под названием «Некоторые теоретические вопросы истории образования времен глаголов» теоретически подробно изучаются времена глаголов. В статье рассматриваются способы появления категории времени в обоих языках с исторической точки зрения и анализируются формы, представленные разными лингвистами. В ходе исследования рассматриваются мнения лингвистов в этой области и мы видим, что они не всегда совпадают и противоречат друг другу. Согласно исследованиям, очевидно, что создание категории времени в азербайджанском языке имеет древние корни, а исследования в этой области во Франции изучались в XVI веке (1539 г.) после того, как французский язык получил статус официального языка.

Summary

This article, entitled "Some theoretical questions of the history of the formation of verb tenses," studies verb tenses in detail in theory. The article examines the ways in which the category of time appeared in both languages from a historical point of view and analyzes the forms presented by different linguists. The study examines the opinions of linguists in this field and we see that they do not always coincide and contradict each other. According to the research, it is obvious that the creation of the category of time in the Azerbaijani language has ancient roots, and the research in this area was studied in France in the 16th century (1539) after the French language received the status of an official language.